

Dolgozatunk összegző jellegű, benne össze kívánjuk foglalni mindazt, ami Pannonhalma alapításától az elvesztett Mohácsi csatáig eltelt 530 esztendő alatt a monostorokban mint a művelődés kiemelkedő műhelyeiben lejátszódott, s ami könyvekben testesült meg.¹ Ennek a kulturális folyamatnak része a könyvkultúrán kívül az írás- és olvasáskultúra is. A bencés monostorokban Szent Benedek óta nagyon fontos szerepet játszott az olvasás, a könyvhasználatnak pedig a középkor folyamán elengedhetetlen feltétele volt az írás, pontosabban a könyvírás, mely fogalomba most beleértjük a másolást is.

Ha az olvasást vizsgáljuk, úgy találjuk, hogy Szent Benedek Regulája jelentős időt szán naponta az olvasásnak, ezen belül a liturgikus cselekményeken történő felolvasásnak, a közösségi felolvasásnak az ebédlőben és a napirend meghatározott pontjain, de ugyanígy az egyéni olvasásnak is.² A bencés monostorok közössége hivatásszerűen olvasott, de minden egyes tagjának is kellett tudnia olvasni, s amennyiben nem tudott jól olvasni, gyakorolnia kellett az olvasást. Ebben a kötelességben szinte csírájában megtaláljuk már a monostori iskolát is, mely hamarosan integráns része lesz a bencés közösségek házainak, a 9. századtól kezdve már mint belső (a monostorba belépni szándékozók számára szolgáló) és külső (nem szerzetesnek készülő fiúgyermekeknek oktatást nyújtó) iskola.

Az olvasás, írás és a könyv, valamint az iskola olyan nagy jelentőségű volt már a korai bencés századokban, hogy például a Sankt Gallen-i apátság „konventjének kulturális virágzása és hanyatlása minden esetben oktatási intézményének minőségétől függött.”³ Ha nem is emelkedett minden monostor a Sankt Gallen-i apátság kulturális színvonalára, összehasonlíthatjuk a monostorokat egymással, tanulságokat és következtetéseket vonhatunk le egyes apátságok gazdagabban dokumentált művelődéstörténetéből, mert mindegyik mögött mint hordozó ott áll a bencés szerzetesség eszméje, és ugyanazon elveket képviselő szerzetesek, mint ennek a kultúrának a művelői.⁴

Párhuzamokat kell keresnünk a Kárpát-medencében és egész Európában, mert nagyon gyérek a források, amelyekből a bencés szerzetesházak könyvtárait rekonstruálhatnánk. Viszont azt is tételként mondhatjuk ki, hogy annyira feltétele a könyv és az olvasás a bencés közösségnek, hogy ezek hiányában nem beszélhetünk bencés monostorról, sem a kezdetekben, amikor esetleg még nincs könyve a közösségnek – gyakorlatilag ilyen eset nem fordulhatott elő –, vagy amikor a hanyatlás olyan fokára ér egy közösség, hogy megválnak könyveitől.⁵

Ha már bencés monostorban éltek korábban azok a szerzetesek, akik egy új apátság első tagjai – mint Pannonhalmán –, akkor nyilván magukkal hozták a legszükségesebb könyveket, hiszen azok nélkül sem szentmisét nem mondhattak, sem a zsolozsmát nem végezhatték el. Ezeken a magukkal hozott könyveken kívül az első könyveit az alapítótól kapta a monostor, esetleg nagyon értékes kivitelű kódexeket, a későbbiekben szintén számíthattak ajándékokra, de a legtöbb könyvet maga a monostor másolta *scriptorium*ában. A könyvforgalom – kölcsönzés formájában – meglepően élénk volt a középkor századaiban. Ezeket is legtöbbször európai párhuzamok és néhány hazai adat alapján tudjuk rekonstruálni, amihez szükséges, hogy minden szörványadatot is figyelembe vegyünk. Bár ekkor a monostorok még nem tömörültek uniókba, kongregációkba, az alapítás ténye, illetve az egyik vagy másik reform-kolostorhoz való tartozás biztosítja a közel azonos életmódot, a kultúrához fűződő viszony hasonló jellegét. Megállapításainkat a következő dokumentált adatokkal támasztjuk alá: a bakonybéli összeírólevél, a pannonhalmi összeírólevél, Maurus munkája, a

pécsváradi könyvjegyzék, a Hahóti-kódex, a Cerbanus-levél, a Pray-kódex, az Admonti Biblia, Adalbert úr végrendelete, a *Liber Ruber*, a kolozsmonostori könyvleltár, az 1508. évi vizitációs leltárak, a Pannonhalmi Evangelistarium és a nyomtatott breviáriumok.

A bakonybéli összeíró levél hitelessége kétséges, az 1086-ra datált oklevél három evangéliumos könyvet említ (két ezüst, egy arany), a többire csak összegezve utal: 84 kötet. Még ha nem is volna hiteles az összeíró levél, akkor is legalább a 12. századra vonatkozóan a pannonhalmi apátság könyvtárával nagyjából azonos könyvállományt jelent.⁶ A pannonhalmi összeíró levél (1090 körül) 80 kötetet határoz meg cím és darabszám szerint. A könyvjegyzéket értékelő tudósoknak nagyon eltérő véleményük van a 11. század végi pannonhalmi könyvtárról. Elmaradott, meroving kori műveltséget mutató könyvállománynak nevezi az egyik, a kor színvonalán állónak minősíti a másik.⁷ Az állomány nagyságát illetően érdemes párhuzamként megjegyezni, hogy a 11. század első felében a már 250 éves kremsmünsteri apátságnak a könyvjegyzéke 60 kötetet sorol fel, a göttweigi apátság 1114 körül 40 liturgikus kódexszel rendelkezik, a könyvjegyzék semmilyen más könyvet nem említ.⁸

A könyvjegyzékek összevetése egyrészt azt mutatja, hogy a különböző könyvjegyzékek nem mindig tartalmazzák a teljes könyvállományt, esetleg csak az egy helyen őrzött könyveket sorolják fel, másrészt, hogy az ismert magyar apátságok, Bakonybél és Pannonhalma esetében a könyvállomány nagysága körülbelül megfelel a tőlünk nyugatra fekvő, esetleg korábban alapított monostorok könyvtárának. Természetesen lényegesen nagyobb az állománya például Sankt Gallen apátsági könyvtárának, amelynek a 8. századból való könyvjegyzéke már szakszerű tagolásban több száz kötetet sorol fel.⁹

Maurus pécsi püspök munkájában, Szórád és Benedek legendájában olyan stilisztikai készséget árul el, amely csak olvasottságával magyarázható. Mivel fiatal éveit Pannonhalmán töltötte, onnét került a pécsváradi apáti székbe, csak e két bencés apátság könyvtárából szerezhette ez irányú ismereteit.¹⁰ Egyéb legendáink is részben bencés monostorokban íródtak, így természetes, hogy az író szerzetesekre hatással voltak a könyvtárban található művek, s a legendákon, majd pedig a krónikákon keresztül eljutottak a társadalom olvasó rétegéhez, s így az egész nemzet művelődését befolyásolták. A pécsváradi, 1015-re keltezett oklevelet valószínűleg a 13. században hamisították. A felsorolt 34 kötet többsége liturgikus kódex, hiányoznak belőle a 13. századra jellemző művek, így lehetséges, hogy a 11. századi állapotot rögzíti a hamis oklevél is. Ebben az esetben is kérdéses marad, hogy a teljes könyvállomány szerepel-e az oklevélben.¹¹ A felsorolt három apátság lényegében hasonló méretű és tartalmú könyvállományából következtethetünk arra, hogy az első századokban alapított királyi apátságok hasonló könyvállománnyal rendelkeztek.

Ismeretlen apátságból származik az ún. Hahóti-kódex, amely a zágrábi püspökség alapítása óta annak könyvtárában található. A *sacramentarium* 1083 előtt íródott, s belső érvek alapján biztosan olyan bencés monostorban volt használatban, amely monostornak Szent Margit volt a védőszentje.¹² A kódex sorsából bizonyos következtetéseket vonhatunk le. Egyrészt azt, hogy egyes monostorok olyan könyvállománnyal rendelkeztek a 11. század végén, hogy egy újonnan alapított püspökség javára lemondtak egy *sacramentarium*ukról. Másrészt azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy még az említett belső érvek alapján sem azonosítható a kódexet használó bencés közösség. Így lehetséges az, hogy egyéb, bencés apátságokból származó kódexeket is őrizhetnek nagy egyházi és állami könyvtárak.

A Cerbanus-levél szerzője két görög munkát fordít le latinra a pásztói monostorban, majd ezeket egy kísérő levéllel elküldi Dávid pannonhalmi apátnak. A munka és a levél más bencés és ciszterci monostorokban maradt fenn, azt bizonyítva, hogy ezt a kódexet más, tőlünk nyugatabbra fekvő monostorok is lemásolták a maguk számára, de mutatja a munka sorsa az egyes magyarországi, esetleg görög és latin kolostorok kapcsolatát, és szemlélteti a

közép-európai könyvforgalmat is. Mindebből az is kitűnik, hogy a 12. század első felében Pannonhalma „bővivel volt a szentatyák munkáinak”.¹³

A Pray-kódex ismét beszédes példája annak, hogy milyen nehéz meghatározni a származását egy biztosan bencés használatban lévő könyvnek. A benne található Halotti beszéd és könyörgés, valamint a Pozsonyi krónika miatt felbecsülhetetlen értékű *sacramentarium* keletkezési helyéül Jánosit és Boldvát tételezik fel, de a kódex megjárta a pannonhalmától függő Deáki kis bencés közösséget is. Talán megengedhető az általánosítás, hogy a lelkipásztorságot is végző bencés szerzetesek már a 12. században magyarul (is) beszéltek és írtak.¹⁴

A pannonhalmi Főapátsági Levéltár őrzi azt a 12. század közepén keletkezett okiratot, amelynek értelmében egy bizonyos Adalbert úr Szent Márton monostorára hagyja minden saját könyvét. A végrendelet hitelességéhez nem fér kétség, hiszen 13. századi másolatok igazolják azt, mégis egyes szerzők különösnek találják az okmányt, mondván, hogy egy világi úr abban az időben még nem rendelkezhetett könyvekkel. Meggyőződésünk, hogy könyvekről van szó, s ez a páratlan dokumentum példa arra, hogy a monostorok könyvtárai ezen a módon is gyarapíthatták állományukat.¹⁵

Az Admonti (Csatári) Biblia létezése és kalandos története arra példa, hogy kevésbé jelentős nemzeti monostorok is rendelkezhetek kiemelkedő értékű, művészi kiállítású kódexekkel. A valószínűleg salzburgi eredetű kódex a 12. század közepétől egy évszázadon át volt a kis zalai apátság birtokában. A kódexet az alapító nemzetség egy tagja, Wyd (Vid) mester elzalogosítja 70 márkáért „Farkas vasvári zsidónál”, majd amikor a Bibliának nyoma veszik, két földbirtokkal kárpótolja az apátságot. A történet még egy fogalmazási mintákat tartalmazó tankönyvbe is bekerült. Hamarosan az admonti bencés apátság könyvtárában találkozunk a Bibliával, s az admontiak keletkezésében is maguknak tulajdonítják, ezért nevezik a ma az Österreichische Nationalbibliothekben helyet kapó kódex két kötetét Admonti Bibliának. A hiteleshelyi okiratokkal dokumentált történet a patrónusok és kommandátorok korában nem egyedi eset.¹⁶

A 13. század a tatárjárás pusztításai ellenére virágzó bencés század marad. Ezt bizonyítják az ebben a században épült vagy átépített apátsági templomok sora. Hogy nagyon kevés írásbeli emléke maradt a művelődésnek, az iskolának, könyvtárnak és *scriptorium*nak, az a későbbi századok hanyatlásának illetve az apátságok teljes pusztulásának a következménye. Az írásbeliség tekintetében ki kell emelnünk a Pannonhalmi Apátság oklevélgyűjteményét, a *Liber ruber* néven ismert kötetet. Bár tartalmánál fogva nem számítható a könyvtár kincsei közé, létrejötté, kiállításának minősége bizonyítja, hogy ebben az időben a bencés monostorok még azon az úton haladnak, amelyen alapítójuk és az első századok szerzetesei elindultak.¹⁷

A 14. és 15. század kommanda-rendszere meggyengítette vagy szinte teljes egészében halálra ítélte a monostorok belső életét, művelődését, iskoláját és könyvtárát. Az egész korszakra igazában csak a kolozsmonostori konvent jegyzőkönyveiből kapunk részletes tájékoztatást.¹⁸ A könyvekre vonatkozóan például arról értesülünk, hogy történt rablás, jogtalan eltulajdonítás, s hogy ebben a korszakban is gyarapodott a könyvtár végrendelet folytán is, viszont másolásra már nem bencést kellett alkalmazni ebben az apátágban. Az 1427-ből való könyvjegyzék, melyet Miklós apát készíttetett „örök emlékezetül, a maga és utódai hasznára” 44 művet sorol fel tételesen, s ez arra mutat, hogy a 11. századból ismert könyvállományok nagyságát (Bakonybél, Pannonhalma) három század múltán sem éri el még, illetve már annyira lecsökkent az állomány. Mégis van, aki úgy látja, hogy mint egyházi intézmény a kolozsmonostori konvent még így is betöltötte a művelődés területén rá váró feladatot, és így gazdagította környezetét. A könyvtár a kolostori könyvtárak összetételét tükrözi, liturgikus könyvek, prédikációs művek és közösségi olvasásra alkalmas írások szerepelnek benne.

A többi monostor vonatkozásban nagy szükség lenne a fragmentumok feldolgozására, például Garamszentbenedek esetében. Ebből az apátságból, de például Tihanyból és Pannonhalmáról is vannak birtokunkban olyan töredékek, amelyek a tárgyalt két évszázad kódexmásoló tevékenységet igazolják.¹⁹ S ez a tény az ekkor folyó építkezésekkel, a gazdag és magas színvonalú képzőművészeti alkotások létrejöttével együtt – a garamszentbenedekiek ránk maradtak, más monostorok esetében csak korabeli források említik őket – magas kulturális minőségre mutat.

A Tolnai Máté főapátsága idején Pannonhalma vezetésével megindult rendi reform során 1508-ban a zalavári és a bátai apát 17 bencés monostorban végzett vizitációt. Úgy tűnik, hogy Pannonhalmán kívül ez a két apátság nem szorult vizitációra. Így viszont alig tudunk ezeknek az apátságoknak a belső életéről, könyvtáráról valamit. A jegyzőkönyvben az apátságok értékes vagyontárgyai mellett említést tesznek a könyvekről is.²⁰ Ismerve az utolsó két évszázad bencés történelmét, nem csodálkozhatunk azon, hogy a monostorok általában nagyon kevés könyvvel rendelkeztek, de a korábbi századokban a kevés adat alapján is nagyobb könyvállományt kell feltételeznünk az egyes apátságokban. A meglátogatott és ellenőrzött monostorok közül felsorolja a *Registrum* a könyveket a hahóti apátságban (három misszálé), Csatáron (két misszálé), Almádiban (három nyomtatott misszálé és egy három kötetes Biblia), Koppánymonostorban (három misszálé, egy két kötetes breviárium és huszonöt különböző könyv), a tatai monostorban (két misszálé és egy breviárium), Lekéren (két misszálé, egy antifonárius és egy graduálé, egy prédikációs könyv és egy magyar krónika), Kolozsmonostoron (három misszálé és „sok egyéb régi könyv”), a szkalkai monostorban (két-két zsoltároskönyv, graduálé, antiphonárius, misszálé – ezek közül egy misekönyv esztergomi volt, a többi liturgikus könyv a ciszterci rend használatára készült –, egy Regula és mellette a helyi szentek (András és Benedek) vitája. A bakonybéli apátság könyvtárában, bár az előző apát, Balázs sok jószágát elfecsérelte a monostornak, a felsorolt tizenhét könyv között még megvolt az az evangelisztárium, amelyet a hagyomány Gizella királyné adományának tudott, s amely tartalmazta a monostor alapító oklevelének a másolatát, s a felsoroltakon kívül „sok egyéb régi könyv”. Somogyvár és Kapornak esetében a meglévő inventáriumot ellenőrizték az apátok, Babócsán és Murakeresztúron azt a rendelkezést hozták, hogy a leltárt hozzák magukkal az apátok az egyetemes káptalanra.

A 16. század elején, már a fentebb említett vizitációt követő években készült Tolnai Máté főapát számára a Pannonhalmi Evangelistarium,²¹ a gazdagon díszített reneszánsz ízlésű kódex. A hozzátartozó másik két rész egy *Benedictionale*, illetve az 1510-es évek fogadalmi szertartása és a fogadalom szövege. Az értékes, művészi kivitelű kézirat egyértelműen bizonyítja, hogy a könyvnyomtatás korában sem minősítették mindenütt „régikönyvnek” a kéziratos munkákat. Ugyanezekben az években, 1506-ban és 1519-ben Breviáriumot nyomtattak Velencében Pannonhalma és az „egész magyar királyság” bencés közösségei számára. Ezek és a *Diurnale Monasticum* (Velence, 1515) a sikeresen induló reformmozgalom jelei; a magyar bencés kultúra megjelenik a nyomtatott könyvek világában is.²²

A magyarországi nagy számú bencés monostor könyvtáraitól nagyon kevés adattal rendelkezünk, azonban ezek – legalább az első századokban – európai szintet képviselő monostori könyvállományt mutatnak; ezek a gazdag könyvtárak a 14–15. század hanyatlásában a szerzetesélet kihalásával párhuzamosan szinte teljesen elenyésztek, azonban a török fenyegetettség árnyékában, legalábbis egyes monostorokban, ismét virágzásnak indultak.

¹ PRT; Mályusz 1971; Horváth J. 1954; Csóka 1967.

² Szent Benedek Regulája. Ford. Söveges D. Pannonhalma 1995.

³ Ochsenein 1990, 133–144.

⁴ Bánhegyi 1999, 54–57.

-
- ⁵ Csánki 1881, 297.
- ⁶ Váczy 1930, 314–331; *Árpád-kori oklevelek*, 26–30.
- ⁷ Mályusz 1933; Csapodi 1984.
- ⁸ Glassner – Haidinger 1996, 14–15.
- ⁹ Lehmann P. 1918, 66–82.
- ¹⁰ Legenda SS. Zoerardi et Benedicti. In: *SRH* II. 357–361; *Árpád-kori legendák*, 13–15; Horváth J. 1954.
- ¹¹ Csapodi – Csapodiné 1994.
- ¹² Kniewald 1938, 97–112; *Veszprémy* 1989, 121–135.
- ¹³ Zalán 1926, 48, 52–53; *Boronkai* 1966, 124–142; *Boronkai* 1977, 193–213; *Kapitánffy* 1996.
- ¹⁴ Radó – Mezey 1973, 40–76.
- ¹⁵ *PRT* I. 602–603.
- ¹⁶ Wehli 1977; *Érszegi – Szelestei Nagy* 1989, 297–326.
- ¹⁷ Sarbak 1996, 401–421.
- ¹⁸ *Jakó* 1990, I. 111–120; *Tagányi* 1889, 88–91.
- ¹⁹ V.ö. *Mons sacer* III. 210–212.
- ²⁰ Csánki 1881, 289–299.
- ²¹ Wehli 1996a, 584–587.
- ²² *Mons Sacer* I. 587–591.